

Dr. Alfred Jahn

OSADNICTWO WIEJSKIE DOLINY WISŁY I TERENÓW PRZYLEGLYCH
OD SANDOMIERZA PO UJSCIE PILICY.

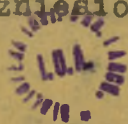
Opis terenu.

Studium niniejsze obejmuje analizę niektórych zagadnień osadnictwa wiejskiego, obszaru nadwiślańskiego. W granicach ca 30 km na wschód od Wisły, oraz ca 15 km na zachód od tej rzeki.

Dolina Wisły i teren bezpośrednio przyległy na odcinku Sandomierz - Puławy stanowi w sensie fizjograficznym a zwłaszcza morfologicznym jednostkę o cechach określonych i charakterystycznych. Jest to przełom Wisły przez Wyżyny Środkowo - Polskie /Wyż. Lubelska i Sandomiersko - Kielecka/. Głęboka i stromymi brzegami obwałowana dolina na odcinku badanym dwukrotnie zwęża się i rozszerza. Południowe zwężenie widzimy od Zawichostu i Annopola po Solc, gdzie brzegi doliny zblizają się do siebie na odległość 3 - 4 km. Dalej ku północy między Solcem a Kazimierzem dolina rozszerza się znacznie, brzegi są niższe i łagodniej nachylone. Dno doliny jest płaskie, uformowane jako rozległa terasa, wzniesiona 4 - 6 m ponad średni poziom rzeki. Nazwijmy ją terasą denną, niższą.

Drugie z kolei zwężenie przypada między Kazimierzem a Puławami. Szerokość doliny, ujętej w urwiste kredowe brzegi dochodzi do 1,5 km.

Od Puław począwszy dolina Wisły rozszerza się lejkowato; pagórkowate, zalesione brzegi doliny odległe są od siebie o 10 - 12 km /w przekroju Stężycy i Kozienic/. Na całej rozpiętości występuje wspomniana terasa denną, oraz wyspowe rozrzucone fragmenty terasy wyższej, wzniesionej średnio 8 - 10 m ponad poziom rzeki. ^{nie}

Obie terasy mają duże znaczenie dla rozmieszczenia osiedli nadwiślańskich.

Te same znamiona morfologiczne dolina wykazuje aż po ujście Pilicy. Oba brzegi są zarazem krawędzią wyniosłości dyluwialnych, zbudowanych z utworów lodowcowych. Krawędź ta nie jest tak wyraźna jak brzegi wyżyn na południe od Puław. Dolina Wisły w odcinku Dęblin - ujście Pilicy nie stanowi już formy zwartej, głębokiej. W rozmytych, obniżonych brzegach zacierają się różnica fizjograficzna między doliną a terenem przyległym.

Cel i metoda pracy.

Zasadniczym zadaniem opracowania było poznanie stosunków antropogeograficznych w ich związku z fizjografią. Należało zbadać czy i w jakiej mierze dolina Wisły wpływa na zwiększenie intensywności osadnictwa wiejskiego, jaki jest związek rozmieszczenia, wielkości i kształtów wsi z morfologią dolinną /wpływ teras, zboczy/.

W tym celu sporządzono dwie mapy.

1. Mapa stref osadniczych, wytyczonych na podstawie gęstości ^{budowania} zaludnienia.
2. Mapa typów kształtowych osiedli.

Materiałowym podkładem pierwszej mapy były sekcje mapy polskiej w skali 1:100 000 i 1:25 000. Na mapach tych liczone ilości domów w obrębie pól kwadratowych o boku 2 km /powierzchnia 4 km²/. Z tego wyliczano gęstość zaludnienia /na 1 km² powierzchni/. Odnosne cyfry wpisywano w środek pola. Zmienność gęstości zaludnienia przedstawiono metodą izarytmiczną - oddzielając powierzchnie : a/ poniżej 10-ciu, b/ od 10 - 20 c/ powyżej 20 domów na 1 km² powierzchni.

Obszary, posiadające gęstość zabudowania powyżej 10 domów na 1 km² pow. nazwano strefami osadniczymi. Powierzchnie poniżej 10 domów na 1 km² są obszarem małej gęstości zabudowania, bądź też terenem pustki osadniczej /lasy, obszary podmokłe/.

Dla mapy kształtów wsi wykorzystano opracowanie Bogdana Zaborskiego /80 kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu" Prace Komisji Etnograficznej P.A.U. 1927 r./ oraz niepublikowaną mapę E. Duszyńskiej /Rozmieszczenie kształtów wsi w woj. lubelskim/. Dane z tych prac kontrolowano i w razie potrzeby uzupełniano materiałem z mapy polskiej 1:100 000.

Strefy osadnicze pasa Wisły między Sandomierzem a Puławami.

Istnieją wyraźne różnice kształtów stref osadniczych obszarów na południe i północ od równoleżnika Puław.

Obszar nadwiślański w obrębie Wyżyny / Lubelskiej i Kielecko - Sandomierskiej/ posiada strefy osadnictwa w postaci wąskich pasów, zgodnych z przebiegiem dolin. Wiejskie osadnictwo dolinne jest szczególnie typowym zjawiskiem w okolicach Kraśnika i Urzędowa /dolina Wyżnicy/ na prawym brzegu Wisły oraz między Tarłowem a Solcem na lewym brzegu Wisły. Nawet drobne dolinki, rozcinające południowy skłon Wyżyny koło Zaklikowa, stanowią smugi gęstości zabudowania większej od 10 domów na 1 km² pow.

Porównanie z mapą kształtów wsi wskazuje, że obszar osadnictwa dolinnego jest zgodny z występowaniem Łanouchówki. Jest to typ osiedla, pochodzący z okresu kolonizacyjnego u schyłku średniowiecza a związany z karczowaniem lasu przez osadników. Wieś jest wydłużona w dolinie, biegnie w postaci Łanoucha domów na granicy pól i łąk. Łanouchówka Wyżyny Lubelskiej jest osiedlem w zupełności dostosowanym do warunków naturalnych. Skupienie się strefy osadniczej wzdłuż dolin wynika tu, obok momentów historycznych, z dwu przyczyn: 1/ w przeciwieństwie do suchych, zbudowanych z kredy i powleczonech lessami i bezwodnych, międzydolinowych terenów wyżynnych, doliny są tu jedynym miejscem gdzie Łatwo o wodę. 2/ Doliny, głęboko wcięte, chronią dobrze osiedla od wiatru.

Warunkami naturalnymi można również wyjaśnić tu słabe

postępy nowoczesnej komasacji /XIX i XX w./, która w innych obszarach naszego pasa, jak np. na północ od ujścia Wieprza, zmieniła tak radykalnie formy osadnictwa wiejskiego.

Poza Łańcuchówką na wyżynnym terenie pasa Wisły znajdują się wsie typu rzędówek, ulicówk, osiedla rozproszone, nie licząc sporadycznie i wyspowo występującej widlicy i wielodroźnicy.

Zwarte występowanie Łańcuchówki na Wyżynie Lubelskiej urywa się ku zachodowi na linii Zawichost - Chodel. Wiek tę zastępuje w strefie Wyżyny, w bezpośrednim pobliżu Wisły rzędówka i ulicówka.

Oba typy osiedla, aczkolwiek do siebie niekiedy bardzo podobne, różnią się pochodzeniem.

Rzędówka - wieś wydłużona wzdłuż ulicy, z luźno stojącymi domami - powstała w wyniku komasacji i parcelacji w b. Kongresówce /czynszowanie włościan/. Wsie te zgodnie z charakterem i celem osiedla komasacyjnego, nie wykazują w swej typowej zależności od rzeźby terenu, która cechowała Łańcuchówkę - pomimo, że warunki morfologiczne obszaru występowania obu wsi są identyczne. Rzędówki niezależnie od kierunku dolin, sadowią się przeważnie w terenach wyższych. Strefa graniczna występowania Łańcuchówek i rzędówek jest dość szeroka, a rzędówki przenikają ku wschodowi, sporadycznie trafiają się na Wyżynie w okolicy Kraśnika i Opola.

Główną cechą pozwalającą odróżnić ulicówkę od rzędówki na mapie topograficznej w podz. 1:100.000 jest zwarte zabudowanie wsi. Ulicówka posiada domy po obu stronach ulicy, jest krótsza od rzędówki. Ten typ wsi występuje w analizowanym obszarze pasa Wisły w odcinku Puławy - Sandomierz w postaci klina, wyciągniętego wzdłuż doliny, po obu stronach rzeki. Podstawa klina jest na północy, wierzchołek w okolicy Annopola i Zawichosta. Abstrahując od nieustalonych do dzisiaj poglądów o pochodzeniu ulicówki, stwierdzić należy, że na naszym terenie reprezentuje ona jeden

z najstarszych typów osadnictwa wiejskiego./Być może osadnictwo starosłowiańskie/. Fala osadnicza postępowała wyraźnie wzdłuż doliny Wisły, od północy ku południowi.

W przeciwieństwie do wąskich rzędówek ulicówki dają bardziej zwarte powierzchnie osadnictwa, co wyraża się w tym, że obszar ich występowania pokrywa się z naszymi strefami osadniczymi. Strefy owe są szerokie i tym się różnią od wąskich, pasmowych stref osadniczych Łancuchówki.

Podobne strefy osadnicze są związane z drugim typem nadwiślańskich osiedli - z wsią wielodrożną. Ten układ osiedli, tak różny od układów dotychczas na naszym terenie wyróżnionych, cechuje zwarta lecz bezkształtna zabudowa, ustawienie domów wzdłuż kilku, zazwyczaj krętych uliczek. Wielodrożnica jest niewątpliwie jednym z najstarszych typów osadnictwa wiejskiego - jak stwierdza Zaborcki - związanym z obszarami oddawna bezleśnymi, najczęściej stepowymi.

Na opisywanym terenie dorzecza Wisły wsie wielodrożne występują zwarcie w widłach Sanu i Wisły, pokrywają całą powierzchnię, po obu brzegach w granicach bezleśnej równiny nadrzeznej. Wypowięte stanowiska wielodrożnic spotykamy na dnie doliny Wisły między Solcem a Kazimierzem.

Osiedla wielodrożne, podobnie jak ulicówka, sięgają klinem wzdłuż doliny Wisły; podstawa tego klina znajduje się na południu, w okolicy Krakowa. Ponieważ wielodrożnica i ulicówka należą do najstarszych form osadnictwa można więc wnosić, że obie fale osadnicze posuwały się wzdłuż Wisły, ulicówka od północy, wielodrożnica od południa. Obie fale zetknęły się w przełomie Wisły pod Zawichostem.

Zagadnieniem godnym uwagi jest związek osadnictwa wiejskiego z typami gleb. W tym celu pożyteczną rzeczą będzie porównanie naszej mapy stref osadniczych z mapą gleb.

Cały obszar pasa Wisły na południe od Puław posiada duże powierzchnie lessów, występujących zwarcie na terenie Wyżyny Lubelskiej, a sięgających kilkoma wypustkami aż do doliny Wisły. Na lewym brzegu Wisły przedłuża się równoleżnikowo strefa lessów między Kamienną a Krępianką. Poza tym w bezpośrednim pobliżu Wisły widzimy płaty rędzin, ukazujących się tu na podłożu wapienistych skał kredowych, piaski i gliny dyluwialne i łyzne mady nadrzeczne.

Dolinne strefy osadnicze na Wyżynie Lubelskiej ciągną się na granicy lessów i gleb dolinnych /rędziny, mady, piaski/. Przykładem jest dolina Wyżnicy. Less jako gleba nie pokrywa się powierzchniowo z naszymi strefami osadniczymi, będącymi sensu strieto strefami zabudowania. Wynika to zarówno z wyżej podanych warunków morfologiczno - hydrologicznych, jak też z tego faktu, że powierzchnie lessowe, o glebach najwyższej klasy, są wykorzystywane chętniej pod uprawę, aniżeli zabudowania. Podobne zjawisko widzimy w obszarze na zachód od Wisły. Pas lessowy na południe od Solca, wewnątrz bardzo słabo zasiedlony, na brzegach otoczony jest pasem osiedli wzdłuż Kamiennej, Wisły, Krępianki.

Przykładem szczególnego związku osadnictwa wiejskiego z glebami jest dolina Chodła. Dolina jest szeroka i posiada kształt trójkąta, wpartego, podetawą o Wisłę, a rozcinającego głęboko kredowo - lessową Wyżnę. Obszerne dno doliny pokrywają głównie piaski dyluwialne, rzadziej płaty rędzin i mad.

Strefy osadnicze o dużej gęstości zabudowania ciągną się południowym i północnym krańcem doliny, dokładnie naśladując granicę lessów i piasków. Dolina jest w jednym tylko miejscu przecięta poprzecznie pasem osad, wzdłuż głównego, południowego szlaku komunikacyjnego, biegnącego równolegle do Wisły, przez Opole na Kaziemierz. Strefa ta pokrywa się z pasem gleb dobrych, rędzin i szczyrków pylastych, przecinających pomostem dolinę Chodła.

Wyodrębniający się rzeźbą i dobrymi glebami obszar Wyżyny między Puławami, Nałęczowem a Kazimierzem wyróżnia się również w części południowej i zachodniej jako strefa o gęstości zabudowania powyżej 10 domów na 1 km². Osiedla grupują się tutaj w licznych dolinkach, rozległość strefy osadniczej znajduje uzasadnienie w rzeźbie. Mniej rozczłonkowana północna część Wyżyny, między Parchatką a Klementowicami, mimo tych samych gleb, co na południu, jest obszarem niewielkiej gęstości zabudowania. Natomiast sam brzeg północny Wyżyny, będący granicą lessów, bielic i gleb dolinnych jest znów wyraźną strefą osadniczą /Markuszów, Kurów, Końskowola/. Przykład Wyżyny Puławy - Nałęczów - Kazimierz potwierdza słuszność wniosku, wyprowadzonego z analizy położenia osiedli okolic Kraśnika i doliny Chodła. Doliny i granice gleb wyznaczają strefy osadnicze.

Osobną wzmiankę należy poświęcić omówieniu osadnictwa doliny Wisły. Powierzchnią osadniczą są tu opisane terasy nadwiślańskie. Ich atrakcyjność osadnicza jest wynikiem wysokiej klasy gleb /mady/, natomiast momentem przeciwdziałającym osadnictwu jest niebezpieczeństwo powodzi. Stan zagospodarowania i zasiedlenia terasy niższej /zalewowej/ zależy od urządzeń ochronnych, zaniejszających, lub wręcz zapobiegających katastrofom powodzi. Terasa wyższa 8 - 10 m leżąca poza zasięgiem fali powodziowej, tej zależności oczywiście nie podlega.

Niska terasa Wisły na północ od Sandomierza oraz w widłach Sanu i Wisły, wznosząca się zaledwie 4 m ponad średni poziom rzeki, należy do niszowej strefy osadniczej o dużej gęstości zabudowania. Osiedla kryją się tu poza wałami ochronnymi. Ta strefa osadnicza ciągnie się na północ od ujścia Sanu do Zawichostu i Janiszowa.

Drugi z kolei pas osadnictwa na terasach nadwiślańskich obejmuje odcinek doliny od Józefowa i Solca po Kazimierz. Sytuacja już

jest tu podobna jak w strefie Sandomierskiej. Bardzo duza gęstość osiedli i zabudowa, niezbyt dobrze chronionych wylami nadbrzeżnymi, stoi w sprzeczności z niebezpieczeństwem powodzi, do dziś wciąż jeszcze zagrażającym w odcinku doliny ludzkim siedzibom. Powodem ostatnia wielka powódź z wiosną 1946 r., która zalała wszystkie wsie między Szczekarkowem a Karozniskami.

W odcinkach przełomowych doliny Wisły terasy zalewowe prawie nigdzie nie zostały wykorzystane przez osadnictwo. Dwie są tego przyczyny: 1/ w przełomach rzeka posiada większy spadek, silniej prądujące wody i wiążąca się z tym zdolność segregacji i osadzania materiałów gruboziarnistych /piasków, żwirów/. Gleby na tych terasach należą niewątpliwie przez swoje zapiaszozenie do ekonomicznie niższej klasy aniżeli gleby rozlewisk, w odcinkach małego spadku doliny /mady/. 2/ Drugą przyczyną jest nieopłacalność zakładania wałów ochronnych dla teras powierzchniowo niewielkich.

Dno doliny w odcinkach przełomowych Wisły Zawichost - Józefów, Kazimierz - Puławy jest pustką osadniczą. Osiedla grupują się i wykorzystują wszelkie podwyższenia naturalne, jak terasy wyższe, /wieś Włostowice na południe od Puław/ lub stożki napływowe u stóp zboczy dolinnych /wieś Perchatka między Puławami a Kazimierzem/.

Strefy osadnicze pasa Wisły między Puławami a ujściem

Pilicy

Strefy osadnicze w obszarze na północ od krawędzi Wyżyny Lubelskiej wyraźnie różnią się od dolinnych, pasmowych skupień zabudowania wyżynnego. Występują raczej w postaci nieregularnych płatów, przegrodzonych pustką osadniczą, którą tu najczęściej stanowi las.

Typy kształtowe wsi są te same co na południu - a więc znajdujemy tu ulicówkę, przysiółek ulicowy i rzędówkę, jako najczęstrze

osiedla, poza tym wyspowo widlicę, owalnicę i osiedla rozproszone.

Ulicówka, mieszając się często z widlicą towarzyszy dolinie Wisły. Od pęblina oddziela się obszerny pomost wsi ulicowych, wiodący na Żelechów. Ulicówka i rzędkówka często się tu przenikają.

Ulicówki i rzędkówki nadwiślańskie są pozostałością osadnictwa bagiennego, typu holenderskiego, które przez wiek XVII i XVIII dotarło, posuwając się ku południowi wzdłuż Wisły w okolicy Kozienic. Dwie wsie, leżące na północ i północny - wschód od Kozienic, a noszące nazwę "Holendry" są tego dowodem. Rzędkówki holenderskie były zakładane na tarasach i nasypach bagiennych, stanowiły więc formę osadnictwa, dostosowaną do warunków hydrologicznych nadwiślańskiej terasy zalewowej. Posiadają przebieg kręty lub łamany, skupiają zawsze dużą ilość domów. Ochronny wał przeciwpowodziowy spełnia tutaj również ważną rolę. Na naszej mapie dają powierzchnię o gęstości większej od 10 domów na 1 km² /między Kozienicami a Sieciechowem/.

Przysiółki ulicowe, które na południe od Piliicy są rozsiane na znacznym obszarze, stanowią przykład osadnictwa wiejskiego, rozproszonego równomiernie na całej powierzchni. Są tu osiedla niewielkie, ilość domów poszczególnych wsi rzadko przekracza 20. Na mapie stref osadniczych gęstość zabudowania schodzi poniżej 10 domów na 1 km² pow.

Z góry można przewidzieć, że zależność osadnictwa wiejskiego od czynników fizjograficznych na terenach dyluwialnych, na północ od równoleżnika Puław, będzie się wyrażała słabiej, aniżeli na Wyżynie Lubelskiej. Fakt ten istotnie przejawia się już w bezładnym rozrzuceniu płatów największej gęstości zabudowania - gdzie trudno dopatrzeć się jakiegos związku ułożenia tych płatów z przebiegiem dolin i położeniem wzgórz.

Brak nawiązania osadnictwa do morfologii jaskrawo tam występuje, gdzie dominującą formą osadniczą są sołeniskowe wsie rozpro-

szone. Zjawisko to obserwujemy na obszarze na północ od Ryk. Jest rzeczą godną podkreślenia, że rozproszenie tamtejszych osiedli rządowych przy równomiernym rozłożeniu zabudowania na dużej powierzchni, stworzyło rozległą strefę osadniczą, w której ilość domów na 1 km² powierzchni wszędzie przekracza 10.

Zależność rozmieszczenia osiedli od gleby zdaje się przejawiać w tym terenie w sposób podobny jak na obszarze Wyżyn.

Dominują tutaj gleby lodowcowe, na glinach zwałowych i piaskach lodowcowych. Ekonomicznie lepszą kategorię stanowią bielice na glinach, gorszymi glebami są szczyrki i piaski.

Wyraźna strefa osadnicza, która odbija się w okolicy Końskowoli od obszarów Wyżyny i biegnie zdecydowanie na wschód, wiąże się z granicą bielic i piasków. Pustka osadnicza w zarysach swoich zgadza się z rozmieszczeniem piasków między Markuszowem, Puławami, Baranowem i Dęblinem. Podobne zjawisko śledzimy w okolicy Ryk. Wspomnianą^{już} strefa osadnictwa na północ od tego osiedla, pokrywa się z powierzchnią bielic. Pustka osadnicza /przeważnie zalesiona/ ma gleby piaszczyste lub torfowo - błotne. Zgodność jest zupełna, nawet wyspowe występowanie bielic koło Garwolina, Żelechowa i Łaskarzewa odzwierciedla się większą gęstością domów.

Osadnictwo w obrębie dna doliny Wisły na północ od Puław posiada w Łasadzie ten sam charakter i ten sam związek z warunkami naturalnymi, co osiedla na terasach dennych doliny na południe od Puław. Różnica wyraża się jednakże w tym, że w odcinku Puławy - ujście Pilicy, obok terasy zalewowej często występuje wyższa terasa dolina /8 - 10 m/. Stanowi ona wyspy i wzgórza pokryte wydmiami, które ze względu na swoją wysokość są suche i bezpieczne. Terasa owa jest wykorzystana przez wyspowe skupienia osiedli, około Dębina, Stężycy, Maciejowic.

Wyniki ogólne.

Na podstawie analizy położenia stref osadniczych w ich związku z niektórymi czynnikami fizjograficznymi w obszarze pasa nadwiślańskiego od Sandomierza po Ujście Pilicy, można wysnuć następujące wnioski, ów związek charakteryzujące.

1/ W odcinku terenu nadwiślańskiego, należącego fizjograficznie do Wyżyny Lubelskiej i Kielecko - Sandomierskiej, przeważa osadnictwo dolinne /wałuchówka/, wyrażone strefami osadniczymi, zgodnymi w przebiegu i położeniu z dolinami /doliny drugo- i trzeciorzędnych dopływów Wisły/.

2/ Osadnictwo wiejskie obszaru na północ od Puław cechuje duża niezależność położenia wsi od morfologii. Fakt ten znajduje wyjaśnienie zarówno w łagodnej, pozbawionej większych kontrastów rzeźbie krajobrazu, jak też w zaawansowanej /silniej aniżeli na południu/ przemianie form osadnictwa wiejskiego, pod wpływem komasacji i parcelacji gruntów.

3/ Krawędzie Wyżyn są strefami osadniczymi.

4/ Strefy osadnicze wiążą się z granicami gleb /lessów i szczyrków, bielic i piasków/.

5/ Osiedla wiejskie w obrębie dna doliny Wisły występują a/na niższej terasie /zalewowej/ oraz b/na wyższej terasie /8-10m/. Na terasie niższej znajdują się rzędówki holenderskie /na północy/ ulicówki i wielodrobnice /na południu/, lecz jedynie tam, gdzie tarasa jest zbudowana z mas nadržecznych i gdzie jest chroniona wałami przeciwpowodziowymi.

6/ Wisła jako arteria komunikacyjna jedynie pośrednio wpływa na położenie stref osadniczych. Większe znaczenie niewątpliwie odgrywają tu względy morfologiczne i hydrologiczne, scharakteryzowane w punkcie poprzednim. Pośredni wpływ gospodarzy Wisły na wielkość i zagęszczenie osiedli wiejskich wyraża się w tym,

że rzeka jako arteria gospodarcza bezpośrednio warunkuje i określa położenie miast, które z kolei powodują w granicach swojej sfery wpływów wzrost intensywności osadnictwa wiejskiego. Ten fakt wyjaśnia nam położenie stref osadniczych w odcinkach przełomowych Wisły, stanowiących przejścia pomostowe przez rzekę, koło Zawichostu, Puław i Dąblina/osiedla przyczółków mostowych po obu stronach Wisły/.

